

дружбы народов, 24-26 апреля 2013 г.). – М., 2013. – С. 16–19.

2. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

3. Доклад Генерального директора о глобальном плане действий по достижению целей в области образования для всех. – Париж, 2006. – 48 с.

4. Рейтинг стран мира по уровню образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>.

5. Alsop M. Debt relief as a platform for reform: the case of Nigeria's virtual fund / M. Alsop, D. Roggers [Online-resource]. – Access Mode : <http://eprints.ucl.ac.uk/18685/1/18685.pdf>

6. Anho R. O. The role of education administrators in Nigeria secondary schools / Roseline Okiemute Anho // African Journal of Education and Technology. – 2001. – Vol. 1 (1). – pp. 39-44.

7. Education. Pupil-teacher ratio, secondary: Countries Compared [Online-resource]. – Access Mode : <http://www.nationmaster.com/country-info/stats/Education/Pupil-teacher-ratio%2C-secondary>.

8. Fareo D. O. Professional development of teachers in Africa: A case study of Nigeria / Dorcas Oluremi Fareo // The African symposium: An online African educational research journal [Online-resource]. – Access Mode : http://www.ncsu.edu/aern/symposium_main.htm.

Дата надходження до редакції: 21.11.2014 р.

УДК 378.046-021.68-051:502(09)

Ірина ЖОРОВА,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри менеджменту освіти,
проректор із наукової роботи
КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»
Херсонської обласної ради

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (40-ві РОКИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ)

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз становлення і розвитку системи післядипломної педагогічної освіти України, що свідчить про перманентні зміни структури, змісту і форм роботи з педагогами.

Показано, що на початку ХХІ століття система післядипломної педагогічної освіти являє собою впорядковану сукупність навчальних закладів та методичних установ, що забезпечують організаційну та змістову єдність професійного розвитку педагогічних працівників.

Ключові слова: підвищення кваліфікації, педагогічні кадри, система післядипломної педагогічної освіти, нормативні документи в галузі освіти.

В статті здійснено історико-педагогічний аналіз становлення і розвитку системи післядипломного педагогічного образования України, що свідчить про постійні зміни структури, змісту і форм роботи з педагогами.

Показано, що в початку ХХІ століття система післядипломного педагогічного образования представляє собою впорядковану сукупність навчальних закладів та методических установ,

обеспечивающих организационное и содержательное единство профессионального развития педагогических работников.

Ключевые слова: повышение квалификации, педагогические кадры, система последипломного образования педагогов, нормативные документы в области образования.

Made in the article historical and pedagogical analysis of formation and development of the system of postgraduate pedagogical education in Ukraine, which indicates permanent changes to the structure, content and forms of work with teachers.

In the beginning of XXI century the system of postgraduate education of teachers is an ordered set of educational institutions and educational institutions providing organizational and conceptual unity of the professional development of teachers.

Key words: perfection of qualification, pedagogical personnel, teachers' postgraduate education, legislative documents in the sphere of education.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти України, зумовлена глобальними процесами і перетвореннями в різних сферах життя, вимагає

від сучасного педагога постійного підвищення професійного рівня, зумовлює необхідність навчання протягом усього життя. Реалізація цих важливих завдань відбувається в системі післядипломної педагогічної освіти, що є важливим компонентом неперервної професійної підготовки фахівців. Післядипломна освіта педагогів як складова освітньої системи, у свою чергу, є складним освітнім утворенням, що функціонує й розвивається відповідно до власних закономірностей і зумовлює розвиток своїх структурних компонентів, підсистем. Вивчення, аналіз й осмислення сутності післядипломної освіти педагогів, її цілей, функцій, принципів є актуальним питанням сучасної педагогічної теорії і практики.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі проблеми функціонування освітніх систем і підвищення кваліфікації, зокрема й у зарубіжних країнах висвітлювалися у працях І. Ф. Анциферової, М. Ю. Красовицького, Ю. М. Кулюткіна, В. І. Маслова, В. І. Пуцова, Е. П. Тонконогої, М. М. Чегодаєва та ін. Питання післядипломної освіти педагогів розглядали А. М. Зубко, С. В. Крисюк, А. І. Кузьмінський, В. В. Олійник, Н. Г. Протасова, Т. І. Сущенко та ін.

Генезис і сучасний стан післядипломної освіти педагогів в Україні є предметом уваги багатьох дослідників. Проте окремі особливості її функціонування, детерміновані сучасними суспільно-економічними трансформаціями, ще недостатньо досліджені.

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу розвитку системи післядипломної педагогічної освіти України у 40-х роках ХХ – початку ХХІ століть.

Виклад основного матеріалу. У 40-50-х роках ХХ століття розвиток системи народної освіти, зокрема й її ланки – підвищення кваліфікації педагогічних працівників, був у прямій залежності від суспільно-політичних та економічних змін, що відбувалися в країні. Тенденції розвитку системи освіти свідчать, що довгий час вона ґрунтувалася на зовнішніх для освіти чинниках (п'ятирічних планах, з'їздах Компартії УРСР та СРСР, постановках Компартії та уряду Радянської держави). Не варто заперечувати значного впливу зовнішніх факторів на розвиток освіти і педагогічної думки, але сутність розвитку освіти виявляють, на наш погляд, як зовнішні фактори, так і особливості самої системи освіти.

Знаковим нормативно-правовим документом, що заклав основи становлення вітчизняної системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів стала Постанова Ради Народних Комісарів УРСР № 512 від 9 лютого 1940 року «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів», у якій визначено організаційні засади створення обласних інститутів удосконалення вчителів (ІУВ) на підґрунті позитивного досвіду роботи Київського ІУВ. Згідно з постановою мережа закладів удосконалення вчителів мала функціонувати як цілісна система. Так, у документі наголошувалося на необхідності встановлення постійного зв'язку між новоутвореними обласними ІУВ, організації обміну досвідом роботи, забезпечення своєчасної розробки навчальних планів і програм, систематичного подання вказівок обласним ІУВ з основних питань організації і планування народної освіти тощо [4].

ІУВ проводили науково-дослідницьку роботу, орієнтовану на розв'язання прикладних проблем освіти, та за короткий термін стали провідними закладами системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

У воєнні роки поступовий розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів дещо уповільнився. Проте питання підготовки та підвищення кваліфікації і в такі складні часи залишалось актуальним.

Серед нормативно-правових документів, що мали на меті впорядкувати роботу з професійного розвитку вчителів, були і такі, що в подальшому негативно вплинули на якість підвищення кваліфікації. Так, у новій редакції «Положення про інститут удосконалення вчителів» (1944 р.), урахувавши особливості функціонування закладів в умовах повоєнного часу (зокрема недостатню кількість наукових працівників), не передбачено статусу вищого навчального закладу. Основними структурними підрозділами на зміну кафедрам стали навчально-методичні кабінети.

На жаль, означені зміни в статусі інститутів нівелювали їх роль як науково-методичних центрів, що зумовило зниження якості кадрового складу працівників, а як наслідок – якості роботи з педагогами. В окремих випадках робота закладів зводилася до інспекторських перевірок.

У відповідь на виклики часу та з метою організації систематичної роботи над піднесенням ідейно-політичного, загальноосвітнього та фахового рівня вчителів було розроблено й упроваджено в дію «Положення про єдину систему підвищення кваліфікації вчителів та працівників відділів народної освіти УРСР» (1948 р.).

Слід зазначити, що після запровадження в практику роботи «Положення...» розбудова системи підвищення кваліфікації набула нового забарвлення, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Серед надбань цього часу – запровадження системної науково-методичної роботи інститутів підвищення кваліфікації вчителів: організація науково-практичних семінарів, проведення короткострокових курсів, поширення передового педагогічного досвіду; консультування вчителів.

Станом на 1953 рік в Українській РСР професійний розвиток педагогів забезпечували Центральний інститут підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти, 25 обласних та 2 міських ІУВ, а також райпедкабінети, які були створені в кожному районі. Таким чином, методична робота здійснювалася через вищезазначені заклади, методичні об'єднання вчителів та предметні комісії. У звіті про роботу шкіл Української РСР у 1952-1953 навчальному році зазначається, що найбільш поширеними формами роботи обласних ІУВ були семінари, лекції, курси, педагогічні читання, усні та письмові консультації, методичні листи та розробки [5, арк. 12]. Таким чином, у цей період було створено чітку інституційну будову післядипломної педагогічної освіти на шкільному, районному, обласному та республіканському рівнях.

Знаковою подією для системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів стала ліквідація у 1956 році районних педагогічних кабінетів та перенесення методичної роботи в школи. У доповіді міністра освіти Української РСР О. Мізерницького

наголошувалося на недоліках роботи системи підвищення кваліфікації вчителів, а саме: регламентація змісту і форм методичної роботи, спрямування роботи не на якісні (рівень знань учнів, поліпшення якості проведення уроків педагогами), а на кількісні показники (кількість проведених конференцій, семінарів, виставок тощо), приділення недостатньої уваги потенціалу самоосвітньої діяльності вчителів, відсутність принципу диференціації в залученні вчителів до участі в різних формах методичної роботи, наданні переваги колективним формам методичної роботи, недостатній популяризації досвіду сільської школи [8, арк. 55-65]. Усі вищепераховані чинники та необхідність скорочення кадрів управлінського апарату призвели до закриття районних педагогічних кабінетів.

У зв'язку з ліквідацією райпедкабінетів методична робота з педагогічними кадрами переважно здійснювалася шкільними інспекторами районних відділів народної освіти. Координаційну функцію в регіоні виконував обласний ІУВ. Як зазначає О. Л. Капченко, у цей період значно розширилися функціональні обов'язки інспекторів, що не сприяло поліпшенню якості методичної роботи з учителями шкіл. Саме цим пояснюється введення посади громадського шкільного інспектора та положення про його завдання, функціональні обов'язки, основні напрямки діяльності [1]. Водночас функціонування інспекторських служб не забезпечило ефективної методичної роботи з учителями, що підтверджується створенням на початку 60-х років педагогічних кабінетів на громадських засадах, робота яких регламентувалася «Положенням про педагогічні кабінети на громадських засадах» (1964 р.).

У системі підвищення кваліфікації постійно відчувалася відсутність координації методичної роботи в районі у зв'язку з ліквідацією райпедкабінетів. Тож пошуки шляхів координації методичної роботи в районі тривали, зокрема в 1962 році було введено посаду громадського інспектора шкіл районного, міського, обласного відділу народної освіти; створено ради з народної освіти як дорадчий орган обл- і райВНО.

Із метою широкого залучення педагогічної громадськості до активної участі в управлінні народною освітою при районних, міських і обласних ВНО створювалися групи громадських методистів з основ наук, трудового і виробничого навчання та виховної роботи в школі. Завданням районного громадського методиста було надання методичної допомоги вчителям щодо вдосконалення педагогічного процесу та оволодіння передовими методами навчання і виховання учнів; вивчення, узагальнення і впровадження ППД; консультування експериментальної роботи тощо.

Громадські методисти обласних відділів народної освіти і Міністерства освіти УРСР допомагали відділам народної освіти та ІУВ в організації роботи з професійного розвитку педагогів, а також в експериментальній роботі.

В умовах прискорення науково-технічного та соціального прогресу нові пріоритети розвитку радянської школи зумовлювали підвищення вимог до вчителя, його науково-теоретичного рівня, методичної підготовки та педагогічної майстерності. Провідна роль у забезпеченні наукової основи в методичній роботі педагогів належала ІУВ. Проте на

початку 60-х років вони підпорядковувались обласним сільським відділам народної освіти і являли собою установи, що здійснюють організаційне та методичне керівництво роботою з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів щодо вивчення, узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду. Організаційно-методичною ланкою роботи інститутів з окремих питань були кабінети, завідувачі кабінетів і методисти, які добиралися з числа найбільш кваліфікованих керівників шкіл, учителів або науковців [2]. Тож існувало протиріччя між наявними можливостями та необхідністю науково-методичної основи в роботі з педагогічними кадрами. Створення кафедр на початку 70-х років стало першим кроком в реорганізації ІУВ із навчально-методичних у науково-методичні центри.

Осередком, який виконував функції ліквідованих райпедкабінетів, стали педагогічні кабінети на громадських засадах. Вони працювали під керівництвом відповідних відділів народної освіти й спиралися у своїй роботі на громадських методистів, шкільні, міжшкільні та зональні педагогічні кабінети.

Значне оновлення змісту шкільної освіти, запровадження програмованого навчання, ТЗН, нових форм роботи з учнями потребували системної і взаємоузгодженої роботи всіх ланок підвищення кваліфікації вчителів. Утім відсутність дієвої координації методичної роботи на районному рівні, взаємозв'язку між різними інституціями підвищення кваліфікації, заходами, що проводилися з педагогами, диференційованого підходу до роботи з учителями зумовлювали протиріччя між наявним рівнем розвитку професіоналізму вчителів природничих дисциплін і потребами суспільства у кваліфікованих педагогічних кадрах, які здатні реалізувати завдання, що стояли перед освітою у 60-х роках ХХ століття.

Нового забарвлення підготовка вчителів набула з виходом постанови ЦК КП України «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР» (1968 р.), яка спрямовувала роботу системи підвищення кваліфікації на піднесення науково-теоретичного і методичного рівня учителів, підготовку до роботи за новими програмами, покращення в районах і школах методичної роботи, вивчення, узагальнення і впровадження передового педагогічного досвіду. Провідною метою поставлених завдань було підвищення вимог до рівня розвитку професіоналізму вчителів, що актуалізувало першорядну роль самоосвітньої роботи педагогів.

Отже, одним з важливих кроків стало створення районних (міських) методичних кабінетів (РМК), що мало на меті впорядкувати роботу з педагогами на районному рівні. Керівництво роботою в районі (місті) здійснював районний (міський) відділ народної освіти, а безпосередньо організовував цю роботу РМК. Зміст та організаційна структура його діяльності регламентувалися відповідним положенням, затвердженим колегією Міністерства освіти УРСР від 12 квітня 1968 року, згідно з яким до завдань РМК належали: систематичне здійснення заходів щодо організації самоосвіти вчителів та керівних кадрів освіти з урахуванням їх освіти, стажу і досвіду роботи; вивчення, узагальнення та поширення серед працівників освіти позитивного педагогічного досвіду; вивчення та аналіз стану навчально-вихов-

ної роботи в закладах освіти, розробка рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків.

У 70-80-х роках ХХ століття районні (міські) методичні кабінети стали центрами організації колективної та індивідуальної роботи з підвищення ідейно-політичного, науково-методичного рівнів і професійної майстерності керівних і педагогічних кадрів.

У середині 80-х років в Україні сформувалася стабільна державна система післядипломної педагогічної освіти, якою охоплювалися всі категорії педагогічних працівників. Підвищення кваліфікації являло собою неперервний процес, основними компонентами якого була курсова підготовка, між-курсва методична робота, самоосвіта, між якими встановлювався органічний взаємозв'язок.

Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися на початку 90-х років із проголошенням незалежності України, спонукали до пошуку нової освітньої парадигми. Дуже важливу проблему в цьому контексті повинна була розв'язати система післядипломної педагогічної освіти, а саме – допомогти педагогам віднайти відповідну вимогам часу методологію діяльності.

Суспільний виклик того часу вимагав від системи післядипломної освіти пошуку нових форм і методів роботи з педагогічними кадрами: інтеграція педінститутів та обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів і навчання в цих інтегрованих закладах; організація курсової перепідготовки, зокрема з українознавчих дисциплін; виділення коштів для підвищення кваліфікації безпосередньо вчителям. Також було ухвалено рішення стосовно розробки положення, яке б передбачало особисту відповідальність осіб, які проходять підвищення кваліфікації, та засоби заохочення (підвищення по службі, різноманітні доплати та ін.) для тих, хто успішно пройшов перепідготовку чи підвищення кваліфікації [6].

Утім слід зазначити, що реалізацію всіх пріоритетних завдань розвитку національної системи освіти, у тому числі й післядипломної, унеможлилювали соціально-економічні чинники. Зокрема в умовах економічної нестабільності ускладнювалася ситуація з педагогічними кадрами у зв'язку з переходом викладачів до комерційних структур, старіння педагогічних кадрів, зумовлене зниженням престижу вчительської праці.

У цей період організація підвищення кваліфікації і перепідготовки вчительських кадрів в Україні проводилася відповідно до вимог Закону України «Про освіту» та «Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття)». Педагогічні працівники підвищували кваліфікацію, проходили перепідготовку й удосконалювали свою професійну майстерність у 27 обласних (міських) інститутах удосконалення кваліфікації вчителів, на 21 факультеті перепідготовки спеціалістів, 7 факультетах та 10 курсах підвищення кваліфікації, на яких щорічно навчалася близько 100 тисяч педагогів із 502 тисяч освітян України.

Здійснений Міністерством освіти України аналіз вивчення роботи закладів показав, що в системі післядипломної освіти педагогічних працівників працюють над забезпеченням формування професійно-педагогічної культури спеціалістів, прирощенням знань, продукуванням нових ідей, технологій,

узагальненням і поширенням перспективного педагогічного досвіду.

Органи управління освітою, навчальні заклади та підрозділи післядипломної освіти забезпечували безперервність навчання педагогічних працівників. Наповнювався національний змістом навчальний процес. Оновлювалися навчальні та навчально-тематичні плани і програми, в яких було відображено проблеми духовного відродження України. Значна увага приділялася підготовці педагогів до реалізації ідей національного становлення школи, гуманізації, гуманітаризації та диференціації навчально-виховного процесу. Для визначення рівня підготовки і засвоєння знань слухачами практикувалися різноманітні види контролю.

За результатами моніторингу було зроблено висновок, що діюча система післядипломної освіти не повною мірою відповідає сучасним вимогам і потребує пріоритетної уваги щодо її кадрового, науково-методичного, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення, спрямування змісту її роботи на досягнення світових освітніх і кваліфікаційних стандартів на основі розвитку національних наукових надбань.

З огляду на це, Колегією було ухвалено рішення про створення з 1993 року кафедр в обласних ІІПО та визначено доцільність розробки «Програми розвитку навчальних закладів (підрозділів) післядипломної освіти педагогічних кадрів» [7].

Початок ХХІ століття ознаменувався прийняттям низки державних актів, що проголошують загальні тенденції розвитку освіти в Україні та визначають особливості організації системи післядипломної освіти. Так, у 2001 році було затверджено «Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти», в якому визначено структуру інституту (факультети, кафедри, центри, відділи, сектори, наукові та науково-методичні лабораторії тощо), особливості здійснення наукової та методичної діяльності з упровадження в навчальний процес перспективних педагогічних і інформаційних технологій, сучасних технічних засобів навчання та прогнозування головних напрямів, зміст післядипломної освіти педагогічних і керівних працівників освіти України.

Розширюються основні завдання закладів післядипломної педагогічної освіти: провадження освітньої діяльності; проведення наукових досліджень; методичне забезпечення навчально-виховного процесу в дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах регіону; координація діяльності та надання науково-методичних консультацій районним (міським) методичним службам регіону; аналіз, узагальнення й поширення перспективного педагогічного досвіду та педагогічних інновацій тощо [3].

В умовах перманентних змін у суспільстві, інтеграції у світовий освітній простір післядипломна педагогічна освіта також зазнає постійної модернізації на шляху оновлення змісту та пошуку ефективних форм розвитку професіоналізму вчителів. Зокрема було розроблено План дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників на 2009-2012 роки, де серед основних заходів визначено розробку Поло-

ження про післядипломну освіту та впровадження багатоваріантних програм підвищення кваліфікації педагогічних працівників, подальший розвиток дистанційного навчання на основі використання інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій, активізація фундаментальних досліджень із проблем післядипломної освіти [1].

На жаль, не всі заплановані завдання були реалізовані. Зокрема не було ухвалено Положення про післядипломну освіту, яке б врегулювало основи організації післядипломної освіти, в тому числі й педагогічних працівників.

Позитивним кроком щодо визначення детермінант професійного розвитку педагогів стало ухвалення Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.) та Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (2013 р.). З огляду на це, нагальною є потреба у законодавчому унормуванні організаційних аспектів діяльності закладів післядипломної педагогічної освіти як важливої ланки системи неперервної освіти.

Висновки. Історико-педагогічний аналіз становлення і розвитку системи післядипломної педагогічної освіти України свідчить про перманентні зміни структури, змісту і форм роботи з педагогами.

На початку ХХІ століття система післядипломної освіти педагогів являє собою впорядковану сукупність навчальних закладів та методичних установ, що забезпечують організаційну та змістову єдність професійного розвитку педагогічних працівників. Кожен з елементів системи післядипломної педагогічної освіти має свою мету, яка визначає специфіку його функціонування, особливості змісту, форм і методів навчання. Водночас мета кожного елемента спрямована на виконання загальної мети післядипломної освіти: збагачення професійної і загальної культури педагога, що є системоутворювальним чинником.

Перспективи подальших розробок вбачаємо в дослідженні проблеми модернізації системи післядипломної освіти України в умовах євроінтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Наказ «Про затвердження Плану дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників на 2009-2012 роки № 190 від 02.03.2009 р.
2. Положення про обласний (міський) інститут удосконалення кваліфікації вчителів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – 1964. – № 6. – С. 2-5.
3. Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти № 538 від 17.11.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/spart37/inx37541.htm>.
4. Постанова «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів» № 512 від 09.02.1940 р. // Збірник наказів та розпоряджень народного комісаріату освіти Української РСР. – 1940. – № 5. – С. 5.
5. Річний звіт про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1957-1958 навчальний рік. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2349, арк. 12.
6. Рішення колегії «Про роботу органів управління і навчальних закладів по розбудові системи національної освіти» № 11/2 від 26.04.1993 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – № 14. – С. 3-19.
7. Рішення колегії «Про стан та заходи організації підвищення кваліфікації та перепідготовки учительських кадрів на сучасному етапі» № 15/1 від 25.08.1993 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – № 22. – С. 3-9.
8. Стенограма республіканської наради-семінару директорів обласних інститутів удосконалення вчителів від 1 грудня 1955 року. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, сп. 1613, арк. 55-65.
9. Капченко О. Л. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945 - 1990 роки) : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.02 / Капченко Олеся Леонідівна. – К., 1990. – 190 с.

Дата надходження до редакції: 21.11.2014 р.